

Krzysztof Milek

Dr, Wydział Zarządzania, Politechnika Rzeszowska / Polska

PhD, The Faculty of Management, Rzeszów University of Technology / Poland

e-mail: km383@wp.pl

Odpowiedzialność Prawna Nauczycieli

The Legal Responsibility of Teachers

Streszczenie:

Artykuł poświęcony jest zagadnieniu prawnej odpowiedzialności nauczycieli. Niewłaściwe wypełnianie obowiązków zawodowych w każdej grupie zawodowej łączy się z ryzykiem poniesienia odpowiedzialności przez jej przedstawicieli. W związku z nienależytym wykonywaniem obowiązków pracowniczych lub dokonaniem określonych czynów sprzecznych z prawem również wobec nauczycieli mogą być wyciągane określone konsekwencje prawne. Przepisy dotyczące zasad prawnej odpowiedzialności nauczycieli mają zróżnicowany charakter i uregulowane zostały w wielu aktach prawnych. Zasady odpowiedzialności dyscyplinarnej znajdują odzwierciedlenie w Karcie Nauczyciela, reguły odpowiedzialności materialnej i porządkowej zawarte są w Kodeksie pracy, w kwestii cywilnoprawnej odpowiedzialności odszkodowawczej zastosowanie mają ustawa o systemie oświaty oraz ewentualnie Kodeks cywilny, natomiast odpowiedzialność karna i odpowiedzialność za wykroczenie, jaką może ponieść nauczyciel, wynika z naruszenia przez niego przepisów Kodeksu karnego lub Kodeksu wykroczeń.

Słowa kluczowe:

Nauczyciel, odpowiedzialność prawna nauczycieli, zasady odpowiedzialności prawnej.

Summary:

The article is devoted to the issue of the legal responsibility of teachers. Improper fulfillment of the obligations arising out of employment in each occupational group entails a liability risk by its representatives. The improper performance of an employee's duties or acting in a way contrary to the law, and this includes teachers, may be subject to certain legal consequences. Legislation concerning the legal responsibility of teachers is varied in

nature and have been regulated in a number of legal acts. Disciplinary responsibility has been defined in the Teachers' Charter, the rules of material and ordinal responsibility are contained in the Labour Code, civil liability is regulated in particular by the Educational Act and the Civil Code, and any possible criminal liability and liability for an offense which a teacher may be subject to arise from the violation of the Criminal Code or Code of Offenses.

Key words:

Teacher, legal responsibility of teachers, legal responsibility legislation.

Każdy rodzaj aktywności, bez względu na stopień jej sformalizowania, łączy się z ryzykiem niepowodzenia osiągnięcia oczekiwanych celów lub koniecznością ponoszenia ujemnych następstw tych zachowań, które z punktu widzenia standardów przyjętych dla tego rodzaju działalności są oceniane jako zachowania negatywne. Ta ogólna reguła ma również zastosowanie do sytuacji wykonywania obowiązków przez reprezentantów poszczególnych grup zawodowych, gdy podejmowanie lub zaniechanie realizacji pewnych działań może rodzić konsekwencje wyrażające się możliwością stosowania wobec nich określonych reguł odpowiedzialności. Zasady tej odpowiedzialności mają swoje źródło nie tylko w przepisach prawa, ale w wielu sytuacjach są efektem obowiązywania pewnych zwyczajów, norm obyczajowych czy powinności o charakterze moralnym, powszechnie uznawanych i respektowanych w danej grupie zawodowej. Warto przy tym pamiętać, że nie zawsze sytuacja, która jest potępiana przez normę prawa obyczajowego, moralnego lub religijnego będzie w taki sam sposób oceniana w prawie stanowionym. Zdarzyć się może bowiem tak, że dany czyn z moralnego punktu widzenia będzie wartościowany negatywnie i spotka się z dezaprobatą społeczną, zaś prawo stanowione nie będzie go traktowało w kategoriach zachowania naruszającego jakąkolwiek obowiązującą regułę prawną. Równie prawdopodobna jest okoliczność, że postępowanie oceniane jako pozytywne z moralnego punktu widzenia, w świetle unormowań prawodawstwa państwowego będzie nosiło znamiona czynu bezprawnego (por. A. Korybski, L. Leszczyński, A. Pieniążek, 2000, s. 49-50).

Wprowadzanie do prawodawstwa uregulowań dotyczących odpowiedzialności poszczególnych grup zawodowych jest zjawiskiem powszechnym. Szczególne unormowania w tym zakresie odnoszą się między innymi do: urzędników, lekarzy, farmaceutów, prawników (sędziów, prokuratorów, adwokatów, radców prawnych, notariuszy, komorników), architektów czy geodetów. W ramach różnych grup zawodowych, poza pewnymi unormowaniami natury ogólnej, specyficzne zasady odpowiedzialności znajdują zastosowanie także do nauczycieli. U podłoża prawnej regulacji zasad odpowiedzialności nauczycieli leży wiele przyczyn, wśród których na plan pierwszy wysuwają się takie czynniki jak: wyjątkowy charakter dobra prawnego, które w związku z realizacją obowiązków zawodowych zostało powierzone nauczycielom, specyfika wykonywanego zawodu oraz wysokie oczekiwania formułowane wobec nauczycieli nie tylko w zakresie pożądaných kwalifikacji merytorycznych, ale także w kwestii ponadprzeciętnych predyspozycji natury etycznej i moralnej.

Ponoszona przez daną osobę lub grupę zawodową odpowiedzialność jest zawsze następstwem braku realizacji określonych obowiązków, ich wykonywania w sposób niezgodny z przyjętymi standardami, unormowaniami czy zwyczajami lub przekroczenia zachowaniem (działanie lub zaniechanie) pewnych nakazów lub zakazów postępowania. Lapidarnie rzecz ujmując powstanie odpowiedzialności – bez względu na jej charakter i umocowanie - wynika z niewykonania pewnych obowiązków lub ich wypełniania w sposób niewłaściwy. W przypadku nauczycieli powinności te sformułowane zostały w różnych aktach prawnych i posiadają zróżnicowany charakter. Szeroki wachlarz potencjalnych zachowań nauczyciela naruszających prawnie oczekiwane modele postępowania prowadzi do możliwości pociągnięcia go do odpowiedzialności, która może przybierać wieloraką postać: odpowiedzialności prawnej (dyscyplinarnej, porządkowej, materialnej, cywilnej, karnej oraz za wykroczenie) lub moralnej. Z punktu widzenia przedmiotowego opracowania istotny jest w szczególności pierwszy z wymienionych aspektów, bowiem w sposób kluczowy wpływa na status nauczyciela (w określonych sy-

tuacjach sankcje natury prawnej stosowane wobec nauczycieli mogą go nawet pozbawić możliwości wykonywania tego zawodu).

Przed bliższym omówieniem i charakterystyką reguł prawnej odpowiedzialności nauczycieli warto zaznaczyć, że nauczyciel to nie tylko zawód, ale to niewątpliwie także misja i powołanie. Te dwa z pozoru mało istotne elementy są integralnie związane z pracą nauczyciela i odgrywają niesłychanie istotne znaczenie. Trudno bowiem wyobrazić sobie skuteczne i efektywne realizowanie się w pracy dydaktycznej z młodzieżą przez osobę, która nie ma świadomości i poczucia pełnienia ważnej misji społecznej oraz nie przejawia wyraźnego zainteresowania swoim zawodem. Właściwa postawa w tym zakresie powinna skutkować realizacją obowiązków zawodowych z pełnym zaangażowaniem. Prawidłowe podejście do pracy w zawodzie nauczyciela nie może się wyrażać li tylko spędzaniem w szkole wynikającej z charakteru zatrudnienia obowiązkowej ilości godzin, ale winno się przejawiać głębszą integracją ze środowiskiem szkolnym, istnieniem autentycznej nici sympatii wobec uczniów oraz szacunku do innych współpracowników, mimo niewątpliwych trudności i mnóstwa sytuacji stresogennych jakie są wpisane w zawód nauczyciela. Problemów stanowiących źródło stresu w pracy nauczyciela wymienić można bardzo wiele, a wynikają one głównie ze stale nienapawających optymizmem wskaźników demograficznych rodzących obawę utraty zatrudnienia przez wielu nauczycieli, niejednokrotnie niebezpiecznie źle ocenianej pod względem zachowania młodzieży, często nieuzasadnionych roszczeń rodziców i opiekunów prawnych uczniów wobec szkoły i jej pracowników (w szczególności nauczycieli), czy w końcu kryzysu niektórych instytucji odpowiedzialnych za oświatę, inicjujących wprowadzanie nieprzemyślanych i trudnych do przewidzenia w kontekście przyszłych skutków reform.

Przechodząc do omówienia prawnych aspektów odpowiedzialności nauczyciela warto raz jeszcze zasygnalizować, że jest to problematyka bardzo złożona i wieloaspektowa. Jednym z rodzajów prawnej odpowiedzialności jaką może, zgodnie z obowiązującymi przepisami ponosić nauczyciel jest odpowiedzialność dyscyplinarna.

Do niedawna podstawy prawne ewentualnego stosowania reguł odpowiedzialności dyscyplinarnej nauczycieli zawarte były w kilku aktach prawnych: ustawie z dnia 26 stycznia 1982 r. Karta Nauczyciela, stanowiącej obok ustawy o systemie oświaty drugi podstawowy akt prawa oświatowego (T. Komorowski, 2007, s. 39) oraz rozporządzeniu Ministra Edukacji Narodowej z dnia 22 stycznia 1998 r. w sprawie komisji dyscyplinarnych dla nauczycieli i trybu postępowania dyscyplinarnego¹. Warto zaznaczyć, że odpowiedzialności dyscyplinarnej zgodnie z ww. regulacjami prawnymi do 8 sierpnia 2009 roku podlegali wyłącznie nauczyciele mianowani i dyplomowani (niezależnie od sposobu zatrudnienia) uczący w szkołach publicznych i niepublicznych. Nowelizacja Karty Nauczyciela z dnia 25 lipca 2008 r. zrównała w zakresie odpowiedzialności dyscyplinarnej wszystkich nauczycieli, którzy jej mieli podlegać (A. Barański, M. Szymańska, J. Rozwadowska-Skrzeczyńska, 2014, s. 428).

Na mocy ustawy z dnia 18 marca 2016 r. o zmianie ustawy – Karta Nauczyciela oraz niektórych innych ustaw (Dz.U. z 2016r. poz. 668) całość uregulowań z zakresu zasad prawnej odpowiedzialności nauczycieli została włączona do jednego aktu prawnego – Karty Nauczyciela natomiast ww. rozporządzenie zostało uchylone z końcem maja 2016 r. Spośród najważniejszych zmian wprowadzonych przedmiotową ustawą w zakresie odpowiedzialności dyscyplinarnej warto zaznaczyć, że został stworzony Centralny Rejestr Orzeczeń Dyscyplinarnych wobec nauczycieli, w którym mają być gromadzone dane o zawieszeniu nauczyciela w pełnieniu obowiązków oraz dane o nauczycielach, którzy zostali prawomocnie ukarani dwoma najsurowszymi karami dyscyplinarnymi: wydalenia z zawodu nauczycielskiego lub zwolnienia z pracy z zakazem przyjmowania do pracy w zawodzie nauczycielskim ukaranego nauczyciela w okresie 3 lat od ukarania.

Przesłanki stosowania odpowiedzialności dyscyplinarnej nauczycieli nie uległy zmianie wraz z wejściem w życie nowych uregu-

¹ Zgodnie z uchwałą Sądu Najwyższego z dnia 18 maja 2011 r. (sygn. III PZP 1/11) rozporządzenie to nie utraciło mocy obowiązującej po upływie 6 miesięcy od dnia wejścia w życie ustawy z dnia 18 lutego 2000 r. o zmianie ustawy - Karta Nauczyciela oraz o zmianie niektórych innych ustaw (Dz.U. Nr 19, poz. 239 ze zm.).

lowań prawnych wprowadzonych ustawą z 18 marca 2016 r. Zgodnie z art. 75ust. 1. Karty Nauczyciela nauczyciele podlegają odpowiedzialności dyscyplinarnej za dwie kategorie uchybień: obowiązkowi określonym w art. 6 Karty Nauczyciela lub godności zawodu. Skupiając się na początku na pierwszym z wymienionych aspektów warto zauważyć, że wykaz obowiązków określonych w art. 6 Karty Nauczyciela został przez ustawodawcę enumeratywnie wyegzemplifikowany. Wprawdzie nie jest to wyliczenie przykładowe tylko zamknięty katalog (numerus clausus) niemniej jednak trudno wskazać na dokładne zakresy (desygnaty) określonych tam obowiązków, czyli zdefiniować w sposób nie budzący wątpliwości, jakie zachowanie nauczyciela stanowić będzie przejaw nieprzebrzegania tych obowiązków i w konsekwencji stwarzać może podstawy zastosowania wobec niego reguł odpowiedzialności zawodowej, a kiedy nie będzie ku temu wystarczających przesłanek. Zgodnie z art. 6 Karty Nauczyciela nauczyciel jest zobowiązany: 1) rzetelnie realizować zadania związane z powierzonym mu stanowiskiem oraz podstawowymi funkcjami szkoły: dydaktyczną, wychowawczą i opiekuńczą, w tym zadania związane z zapewnieniem bezpieczeństwa uczniom w czasie zajęć organizowanych przez szkołę; 2) wspierać każdego ucznia w jego rozwoju; 3) dążyć do pełni własnego rozwoju osobowego; 4) kształcić i wychowywać młodzież w umiłowaniu Ojczyzny, w poszanowaniu Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej, w atmosferze wolności sumienia i szacunku dla każdego człowieka; 5) dbać o kształtowanie u uczniów postaw moralnych i obywatelskich zgodnie z ideą demokracji, pokoju i przyjaźni między ludźmi różnych narodów, ras i światopoglądów.

Nawet pobieżna analiza cytowanego przepisu, bez stosowania skomplikowanych reguł wykładni, pozwala na wyciągnięcie wniosku, iż każdy ze wskazanych punktów art. 6 Karty Nauczyciela może rodzić spore trudności interpretacyjne. Wynika to w głównej mierze z bardzo ogólnych sformułowań zawartych w tym przepisie, mających charakter klauzul generalnych (A. Barański, M. Szymańska, J. Rozwadowska-Skrzeczyńska, 2014, s. 49). Dla przykładu w punkcie pierwszym cytowanego przepisu pojawia się postulat rzetelne-

go realizowania zadań zawodowych przez nauczyciela. Na gruncie przedmiotowego uregulowania prawnego wyraźnie wyłania się problem związany z wykładnią pojęcia „rzetelny”, a zwłaszcza jego przeciwieństwa w postaci „nierzetelności” nauczyciela w sferze realizacji jego zadań zawodowych, stanowiącej przejaw zachowania mogącego skutkować wobec niego konsekwencjami nie tylko natury moralnej, ale także prawnej. Niejednoznaczna jest również treść punktu 2 art. 6 Karty Nauczyciela, który nakłada na nauczyciela powinność wspierania każdego ucznia w jego rozwoju, nie precyzując jednak bliżej w czym dokładnie wykonywanie tego obowiązku mogłoby się wyrażać, a zwłaszcza jakie formy zachowania nauczyciela wobec ucznia stanowiłyby podstawę do uznania, iż nie wspiera on konkretnego wychowanka do tego stopnia w jego postępkach i rozwoju, iż powinien za to ponieść odpowiedzialność dyscyplinarną. Należy bowiem zauważyć, że poświęcenie każdemu uczniowi osobistej uwagi przez podobną ilość czasu na każdej lekcji w klasie liczącej kilkadziesiąt osób jest fizycznie niemożliwe. Ze względu na bardzo zróżnicowane potrzeby poszczególnych wychowanków ilość poświęconego im czasu ma zazwyczaj charakter bardzo zindywidualizowany. Podobny zarzut można formułować do punktu 3 artykułu 6 Karty Nauczyciela, który pod rygorem poniesienia odpowiedzialności dyscyplinarnej obliguje nauczyciela do dążenia do pełni własnego rozwoju osobowego, nie wskazując przy tym jaki jest zakres pojęcia „rozwój osobowy”, ani też nie precyzując, co należy rozumieć pod pojęciem „pełnia” tego rozwoju. Na tle cytowanego przepisu można w związku z powyższym postawić uzasadnione pytanie, jakie zachowania nauczyciela wskazywać mogą na to, że nie dąży on w pełni do własnego rozwoju osobowego? Udzielenie obiektywnej i jednoznacznej odpowiedzi na tak postawiony problem wydaje się zadaniem bardzo trudnym wręcz niemożliwym. Sytuację braku dokładnego wskazania kategorii zachowań stanowiących podstawę pociągnięcia nauczyciela do odpowiedzialności dyscyplinarnej należy oceniać w sposób negatywny. Gdy bowiem mowa o ujemnych konsekwencjach określonego zachowania wobec konkretnej osoby, cechy tego zachowania powinny być jednoznacznie opisane przez prawodawcę, aby ewentualnie

ponoszący odpowiedzialność znał dokładnie przesłanki jej stosowania. Wątpliwości pojawiają się również w związku z interpretacją kolejnego punktu artykułu 6 Karty Nauczyciela formułującego wymóg kształcenia i wychowywania młodzieży w umiłowaniu Ojczyzny, w poszanowaniu Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej, w atmosferze wolności sumienia i szacunku dla każdego człowieka. Ewentualne problemy powstałe w związku ze stosowaniem tego przepisu odnosić się mogą w szczególności do pracy nauczycieli języka polskiego oraz historii. Mogą być oni bowiem posądzeni o nadmierne eksponowanie wartości narodowych w czasie zajęć lekcyjnych, jak i pomijanie ich propagowania w procesie edukacji. Z drugiej strony trudno oczekiwać od nauczycieli zwłaszcza takich przedmiotów jak matematyka, informatyka czy chemia, aby byli na swoich lekcjach krzewicielami wszystkich tych postulatów, o których wspomina cytowany przepis. Podobny problem wyłania się w związku z brzmieniem art. 6 pkt 5 Karty Nauczyciela obligującego dydaktyka do dbania o kształtowanie u uczniów postaw moralnych i obywatelskich zgodnie z ideą demokracji, pokoju i przyjaźni między ludźmi różnych narodów, ras i światopoglądów. W tym wypadku jeszcze bardziej realne staje się ryzyko, często nawet w wyniku niezrozumienia przez uczniów sensu wypowiedzi lub zachowania nauczyciela, posądzenia go o propagowanie idei lub poglądów inklinujących do nazizmu, faszyzmu, rasizmu czy antysemityzmu.

Jeszcze mniej precyzyjne i mogące rodzić więcej wątpliwości interpretacyjnych określenie stanowi zwrot: „uchybień godności zawodu”. Zarówno przepisy Karty Nauczyciela, jak i postanowienia innych aktów prawnych nie wskazują na to, jakie formy zachowań powinno obejmować to pojęcie. Choć katalog uchybień godności zawodu nie został precyzyjnie opisany przez ustawodawcę doktryna przyjmuje, że będą się mieściły w ramach tego typu naruszeń między innymi takie kategorie zachowań jak: narażenie uczniów na utratę zdrowia, a tym bardziej życia, dopuszczenie się aktów przemocy psychicznej i fizycznej wobec uczniów, wykorzystywanie stosunku zależności w celu zmuszenia wychowanków do pożądanых działań, ograniczenie uczniom prawa do właściwej opieki wycho-

wawczej i poszanowania ich godności, zaniedbanie zarówno w trakcie zajęć szkolnych jak i pozaszkolnych opieki nad uczniami, niewłaściwe wywiązywanie się z realizacji funkcji dydaktycznej, niska kultura słowa, poświadczenie nieprawdy, fałszowanie dokumentów, nieetyczne zachowania (np.: nieprzestrzeganie tajemnicy rady pedagogicznej, dopuszczanie się oszczerstw), wykorzystywanie seksualne (akty obcowania płciowego i innych czynności seksualnych z uczniami), upowszechnianie pornografii, wykorzystywanie cudzych materiałów czy programów bez zgody ich autora (plagiaty), a nawet takie formy zachowania jak ośmieszanie dyrektora przez nauczyciela podczas prowadzenia lekcji z uczniami (L. Marciniak, 2015, s. 77-78). Należy zauważyć, że znaczna część tych czynów posiada znamiona nie tylko przewinienia dyscyplinarnego, ale także czynu relewantnego z punktu widzenia norm prawa karnego. Dla przykładu wykorzystywanie seksualne czy fałszowanie dokumentów stanowią zarówno przewinienia dyscyplinarne jak i przestępstwa. W związku z powyższym ewentualna odpowiedzialność dyscyplinarna nauczyciela za dany czyn nie wyłącza jego odpowiedzialności karnej za to przestępstwo. Pogląd taki znajduje potwierdzenie w orzecznictwie Sądu Najwyższego². Zupełnie inna zależność zachodzi w odniesieniu do reguł odpowiedzialności porządkowej przewidzianej w Kodeksie pracy. Zastosowanie odpowiedzialności porządkowej uregulowanej przepisami prawa pracy wyklucza możliwość pociągnięcia nauczyciela do odpowiedzialności dyscyplinarnej na zasadach określonych w Karcie Nauczyciela.

Przebieg postępowania dyscyplinarnego uregulowany został w Karcie Nauczyciela wobec uchylecia cytowanego już rozporządzenia Ministra Edukacji Narodowej z dnia 22 stycznia 1998 r. w sprawie komisji dyscyplinarnych dla nauczycieli i trybu postępowania dyscyplinarnego. Postępowanie dyscyplinarne jest dwuinstancyjne. W pierwszej instancji orzekają komisje dyscyplinarne przy wojewodach dla nauczycieli wszystkich szkół funkcjonujących na terenie województwa. W przypadku nauczycieli zatrudnionych

² W orzeczeniu z dnia 11 maja 2000r. (III SZ 2/00) Sąd Najwyższy *expressis verbis* wskazał, że nauczyciele podlegają odpowiedzialności dyscyplinarnej za uchybienia obowiązkom lub godności zawodu niezależnie od odpowiedzialności karnej.

w urzędach organów administracji rządowej organem tym jest właściwa komisja dyscyplinarna przy ministrze właściwym do spraw oświaty i wychowania właściwa dla nauczycieli. Z kolei w drugiej instancji organem właściwym do rozstrzygnięcia jest albo odwoławcza komisja dyscyplinarna przy ministrze właściwym do spraw oświaty i wychowania (obecnie Minister Edukacji Narodowej) albo odwoławcza komisja dyscyplinarna przy ministrze właściwym do spraw kultury i ochrony dziedzictwa narodowego w sprawach dyscyplinarnych nauczycieli szkół artystycznych. Wreszcie od orzeczeń odwoławczych komisji dyscyplinarnych stronom przysługuje prawo wniesienia odwołania do właściwego ze względu na miejsce zamieszkania obwinionego nauczyciela sądu apelacyjnego - sądu pracy i ubezpieczeń społecznych w terminie 14 dni od dnia doręczenia orzeczenia wraz z uzasadnieniem. Nie wchodząc w szczegóły warto wskazać, że postępowanie dyscyplinarne wszczyna komisja dyscyplinarna na wniosek rzecznika dyscyplinarnego, powoływanego przy komisji dyscyplinarnej. Rola rzecznika dyscyplinarnego w postępowaniu przed komisją dyscyplinarną jest zbliżona do roli prokuratora w postępowaniu karnym. Rzecznik dyscyplinarny ma więc za zadanie przeprowadzenie postępowania wyjaśniającego, które co do zasady albo doprowadzi do złożenia wniosku o wszczęcie postępowania albo do umorzenia tegoż postępowania. Komisje dyscyplinarne wydają orzeczenia po przeprowadzeniu rozprawy oraz po wysłuchaniu głosów rzecznika dyscyplinarnego i obwinionego lub jego obrońcy.

Zgodnie z art. 76 ust. 1 Karty Nauczyciela karami dyscyplinarnymi dla nauczycieli są: nagana z ostrzeżeniem, zwolnienie z pracy, zwolnienie z pracy z zakazem przyjmowania ukaranego do pracy w zawodzie nauczycielskim w okresie 3 lat od ukarania oraz jako najsurowsza z kar wydalenie z zawodu nauczycielskiego. Rodzaj wymierzonej nauczycielowi kary dyscyplinarnej ma daleko idące konsekwencje nie tylko w kwestii faktycznych następstw wynikających z ich charakteru, w szczególności zaś zwolnienia z pracy czy ewentualnego pozbawienia nauczyciela prawa wykonywania przez niego zawodu, ale między innymi także w zakresie różnej długości trwania okresów zatarcia zastosowanej kary.

Kolejnymi rodzajami odpowiedzialności prawnej jakim mogą podlegać nauczyciele są przewidziane przepisami Kodeksu pracy: odpowiedzialność porządkowa i materialna. Możliwość stosowania reguł odpowiedzialności porządkowej wobec nauczycieli przewiduje *expressis verbis* Karta Nauczyciela. Zgodnie z art. 75 ust. 2 Karty Nauczyciela „Za uchybienia przeciwko porządkowi pracy, w rozumieniu art. 108 Kodeksu pracy, wymierza się nauczycielom kary zgodnie z Kodeksem pracy”. Kodeks pracy przewiduje zamknięty katalog kar, które mogą być stosowane w ramach odpowiedzialności porządkowej (M. T. Romer, 2010, s. 769). Są to: kara upomnienia i kara nagany, określane też jako kary niemajątkowe, moralne albo kary na czci oraz kara pieniężna. Kodeks pracy formułuje precyzyjny katalog naruszeń stanowiących podstawę stosowania każdej z wymienionych kar. Kary moralne mogą być bowiem nałożone za: nieprzestrzeganie przez pracownika (nauczyciela) ustalonej organizacji i porządku w procesie pracy³, przepisów BHP⁴, przepisów przeciwpożarowych oraz nieprzestrzegania zasad usprawiedliwiania nieobecności w pracy. Przesłanką zastosowania kary pieniężnej⁵ jest z kolei nieprzestrzeganie przez pracownika: przepisów BHP lub przepisów przeciwpożarowych, opuszczenie pracy bez usprawiedliwienia, stawienie się do pracy w stanie nietrzeźwości lub spożywanie alkoholu w czasie pracy. Zarówno katalog przewinień jak i kar porządkowych zamieszczonych w art. 108 Kodeksu pracy – jak wskazano wyżej – ma charakter wyczerpujący (K. W. Baran, B. Ćwiertniak, L. Mitrus, A. Sobczyk, 2005, s. 482). Żaden akt wewnętrznego prawa pracy np. regulamin pracy czy zarządzenie porządkowe nie może wprowadzać innych rodzajów kar, rozszerzać tego katalogu lub go zmieniać (Z. Niedbała (red.), 2012, s. 249; Z. Salwa, 2001, s. 175).

Nałożoną karę porządkową pracownik może kwestionować na drodze postępowania wewnątrzzakładowego lub sądowego, przy

³ W rachubę mogą tu wchodzić naruszenia postanowień np. statutu szkoły, regulaminu działalności rady pedagogicznej, zarządzeń dyrektora wydanych w oparciu o przepisy prawa, regulaminu pracy.

⁴ Można byłoby mieć tu na uwadze np.: nieprzestrzeganie regulaminu pracowni, niezabezpieczenie lub niewłaściwe zabezpieczenie środków chemicznych, korzystanie z urządzeń elektrycznych w sposób sprzecznych z przepisami BHP.

⁵ Kara pieniężna za jedno przekroczenie nie może być wyższa od jednodniowego wynagrodzenia za pracę, a w sumie kary te nie mogą przekraczać dziesiątej części wynagrodzenia.

czym pierwszy z wymienionych trybów poprzedza drugi, a samo postępowanie sądowe ma charakter subsydiarny wobec wewnątrz-zakładowego (reklamacyjnego). Pracownik może zatem wystąpić do sądu o uchylenie bezprawnie nałożonej kary porządkowej dopiero po wyczerpaniu środków przewidzianych w ramach postępowania wewnątrz-zakładowego⁶. Potencjalna procedura kwestionowania przez ukaranego karą porządkową nauczyciela nałożonej sankcji rozpoczyna się od możliwości złożenia przez niego sprzeciwu do pracodawcy (dyrektora) w ciągu 7 dni od zawiadomienia o ukaraniu. O uwzględnieniu lub odrzuceniu sprzeciwu złożonego przez nauczyciela decyduje dyrektor. Kodeks pracy przewiduje, że jeśli w zakładzie pracy działa zakładowa organizacja związkowa pracodawca powinien zasięgnąć jej stanowiska. Wyrażone przez organ związkowy stanowisko nie ma jednak dla pracodawcy wiążącego charakteru tylko opiniodawczy. Bez względu zatem na treść opinii związkowej i podniesionych w niej argumentów ostateczna decyzja w tym zakresie należy do pracodawcy (Z. Niedbała, 2012, s. 250). Nieodrzućenie sprzeciwu nauczyciela kkkw ciągu 14 dni jest równoznaczne z jego uwzględnieniem⁷. Jeśli w wyniku przeprowadzonego postępowania reklamacyjnego nie doszło do uchylenia kary, a zatem gdy na przykład dyrektor sprzeciwu nie uwzględni, wówczas w terminie 14 dni od zawiadomienia o nieuwzględnieniu sprzeciwu nauczyciel ma prawo wystąpić do sądu pracy i podważać na drodze sądowej zasadność zastosowanej względem niego kary porządkowej. Procedurę kwestionowania kar porządkowych pracownik może wykorzystywać zarówno w przypadku nałożenia na niego kary pieniężnej jak i kar niemajątkowych. Nawet bowiem zastosowanie kary moralnej może

⁶ Wyrok SN z dnia 7 kwietnia 1999 r., I PKN 644/98, OSNP 2000/11/419, zob. także: P. Ciborski: Karta Nauczyciela. Komentarz problemowy, Wyd. Ośrodek Doradztwa i Doskonalenia Kadr Sp. z o.o., Gdańsk 2009, s. 208.

⁷ Wspomniana regulacja Kodeksu pracy, dotycząca uznania sprzeciwu za zasadny wobec milczenia pracodawcy przez okres 14 dni od jego złożenia, wynika z semiimperatywnego charakteru norm prawa pracy. Istota przepisów semiimperatywnych wyraża się w tym, że strony zawierając umowę o pracę mogą się umówić, że uprawnienia pracownika będą bardziej korzystne niż wynika to z ogólnych norm, ale nie mogą być mniej korzystne. W umowie o pracę pracodawca może zatem poszerzyć uprawnienia pracownika w porównaniu z tym co wynika z Kodeksu pracy lub innych przepisów prawa pracy, ale nie może go pozbawić pewnych przywilejów, które gwarantuje Kodeks pracy lub inne akty prawne z zakresu prawa pracy.

być w przyszłej perspektywie bardzo dotkliwe dla nauczyciela, chociażby w kontekście utraty możliwości uzyskania awansu zawodowego, zwłaszcza wobec faktu, że informacja o ukaraniu jest przechowywana w aktach osobowych pracownika do roku czasu⁸.

Oprócz reguł odpowiedzialności porządkowej, jaką może ponieść nauczyciel w związku z naruszeniem norm prawa pracy, również zasady ewentualnej odpowiedzialności materialnej zostały dość szczegółowo określone w Kodeksie pracy. Odpowiedzialność ta ma wspólny pień z odpowiedzialnością kontraktową z prawa cywilnego i wykazuje do niej wiele podobieństw. Wyróżnić w jej ramach można odpowiedzialność pracownika za szkodę wyrządzoną pracodawcy (reżim ogólny) i odpowiedzialność za mienie powierzone (reżim szczególny). Przesłanki stosowania reguł tej odpowiedzialności są zbliżone do przesłanek cywilnoprawnej odpowiedzialności odszkodowawczej. Będą to w szczególności: bezprawność zachowania pracownika, wyrządzenie szkody przez pracownika, wykazanie winy pracownika w jego zachowaniu oraz zaistnienie związku przyczynowego między zaistniałym zdarzeniem a powstałą szkodą (por. L. Florek, 2013, s. 221; T. Liszcz, 2014, s. 311-312; A. Kisielewicz, 2004, s. 126).

Ogólna zasada odpowiedzialności materialnej wyraża się w tym, że pracownik, który w skutek niewykonania lub nienależytego wykonania obowiązków pracowniczych ze swej winy wyrządził szkodę zobowiązany jest do jej naprawienia. Ciężar udowodnienia winy pracownika spoczywa na pracodawcy. W sytuacji gdy pracownik wyrządził szkodę z winy nieumyślnej odpowiada tylko za rzeczywistą stratę (nie odpowiada natomiast za ewentualnie utracone korzyści przez pracodawcę). Odpowiedzialność nauczyciela będzie sięgała do wysokości szkody jednak nie może przekraczać trzymiesięcznego wynagrodzenia przysługującego pracownikowi w dniu wyrządzenia szkody. Jeżeli zaś szkoda została wyrządzona z winy umyślnej nauczyciel będzie zobowiązany do jej naprawienia w pełnej wysokości (odpowiada w tym wypadku zarówno za damnu-

⁸ Karę uznaje się za niebyłą, a odpis zawiadomienia o ukaraniu usuwa się z akt osobowych pracownika po roku nienagannej pracy.

memergens, czyli poniesioną przez pracodawcę rzeczywistą stratę jak i z tytułu lucrumsessans czyli ewentualnie utraconych przez pracodawcę korzyści. Brak w tym wypadku ograniczenia odpowiedzialności do wysokości rzeczywistej straty, obejmuje ona także obowiązek wynagrodzenia pracodawcy wszystkiego tego, co mógłby uzyskać, gdyby mu szkody nie wyrządzono. Inna sytuacja ma natomiast miejsce jeżeli do spowodowania szkody doszło w tzw. mieniu powierzonym. Pracownik, któremu powierzono z obowiązkiem zwrotu albo do wyliczenia się: pieniądze, papiery wartościowe lub kosztowności, narzędzia, instrumenty, podobne przedmioty, odzież i obuwie⁹ odpowiada – w świetle Kodeksu pracy - w pełnym zakresie za szkodę powstałą w tym mieniu. Tak rozumiana odpowiedzialność obejmuje zatem zarówno rzeczywiście poniesioną przez pracodawcę stratę jak i ewentualnie utracone korzyści. Warunkiem zastosowania wskazanych reguł odpowiedzialności jest jednak prawidłowe powierzenie pracownikowi mienia (A.M. Świątkowski, 2014, s. 358), gdyż dokonanie tej czynności w sposób wadliwy wyłącza odpowiedzialność pracownika za szkodę na zasadach określonych w art. 124-127 k.p., nie uwalniając go jednakże od odpowiedzialności przewidzianej w art. 114-121 Kodeksu pracy bądź odpowiedzialności za szkodę wyrządzoną umyślnie (T. Liszcz: 2014, s. 316-317).

Kolejny rodzaj odpowiedzialności o jakiej warto wspomnieć w kontekście rozważań na temat rodzajów prawnej odpowiedzialności nauczycieli jest odpowiedzialność cywilna. Źródłem tej odpowiedzialności są przepisy Kodeksu cywilnego, a więc podobnie jak pracownicza odpowiedzialność materialna opiera się ona na kilku przesłankach: musi nastąpić powstanie szkody, szkoda musi być spowodowana przez fakt (działanie lub zaniechanie) sprawcy szkody, musi istnieć związek przyczynowy między działaniem lub zaniechaniem a powstałą szkodą (H. Witczak, A. Kawalko, 2015, s. 37; T. Mróz (red.), U. Drozdowska, P. Konik, M. Pannert, 2014, s. 70; T. A. Filipiak, J. Mojak, M. Nazar. E. Niezbecka, 2010, s. 299; W. Czachórski (red.), 1999, s. 290). Odpowiedzialność ta jest co do

⁹ Jest to wyliczenie przykładowe – zob. M.T.Romer: Prawo pracy. Komentarz, Wyd. LexisNexis, Warszawa 2010, s. 795

zasady odpowiedzialnością: majątkową (B. Ziemanin, E. Kitłowski, 2013, s. 31), nieograniczoną¹⁰, poza tym niekoniecznie musi ją ponosić sam sprawca szkody. Problem wypłaty odszkodowania za spowodowane szkody może wynikać z niespełnienia przez szkołę jako instytucję lub zatrudnionych w niej pracowników (chronionych w szczególności przepisami Kodeksu pracy w zakresie limitów ponoszonej przez nich odpowiedzialności materialnej) obowiązku zapewnienia bezpiecznych i higienicznych warunków nauki i opieki nad wychowankami. Choć nauczyciel, pomimo iż zaistniała szkoda może być konsekwencją jego działania lub zaniechania nie będzie ponosił odpowiedzialności cywilnoprawnej, nie pozbawia to osoby, która doznała określonego uszczerbku majątkowego lub moralnego możliwości dochodzenia należnego odszkodowania czy zadośćuczynienia. Zasadą jest, iż podmiotem ponoszącym ten rodzaj odpowiedzialności będzie - zgodnie z art. 5 ust. 7 ustawy o systemie oświaty - organ prowadzący szkołę. W świetle orzecznictwa Sądu Najwyższego nauczyciela należy uważać za funkcjonariusza jednostki samorządu terytorialnego, wobec powyższego jednostki samorządu terytorialnego ponoszą też odpowiedzialność cywilnoprawną m. in. za szkody wyrządzone uczniom przez nauczycieli przy pełnieniu obowiązków służbowych¹¹. W odniesieniu do szkół państwowych prowadzonych przez poszczególnych ministrów odpowiedzialność tego rodzaju ponosić będzie Skarb Państwa (M. Pilich, 2015, s. 117).

Warto jednak zwrócić uwagę na fakt, w kontekście rozważań dotyczących odpowiedzialności cywilnoprawnej nauczycieli, że w wielu szkołach, zwłaszcza niepublicznych, bardzo popularną w ostatnim czasie- z uwagi na niższe koszty pracy- staje się praktyka zatrudniania na stanowiskach dydaktycznych na podstawie stosunków cywilnoprawnych. W praktyce oznacza to, że osoba taka nie powinna podlegać przepisom o odpowiedzialności dyscyplinarnej przewidzianym w Karcie Nauczyciela, ani uregulowaniom odpowiedzialności porządkowej i materialnej unormowanej w Kodeksie pra-

¹⁰ Nie oznacza to jednak, że wysokość świadczenia odszkodowawczego nie może być całkowicie dowolna, ale powinna ściśle odpowiadać wysokości szkody – zob. A. Doliwa: *Zobowiązania*, Wyd. C.H. Beck, Warszawa 2006, s. 120.

¹¹ Wyrok SN z dnia 25 listopada 1997 r., III CKN 264/97, OSNC 1998, nr 5, poz. 83.

cy, ale będzie ponosiła odpowiedzialność na zasadach określonych w zawartej umowie cywilnoprawnej (najczęściej umowa zlecenie lub umowa o dzieło) oraz - w pozostałym zakresie - w sposób uregulowany przepisami Kodeksu cywilnego. Wobec nauczyciela w tej sytuacji nie znalazłyby na przykład zastosowania limity odpowiedzialności materialnej przewidziane Kodeksem pracy, nawet w wypadku szkód wyrządzonych nieumyślnie pracodawcom (zleceniodawcom w sytuacji umów zlecenie lub zamawiającym w odniesieniu do umów o dzieło).

Kilka słów uwagi wypada również poświęcić odpowiedzialności karnej oraz odpowiedzialności za wykroczenie, zwłaszcza wobec faktu, że ewentualna możliwość ich stosowania może zbiec się z koniecznością pociągnięcia nauczyciela do odpowiedzialności dyscyplinarnej. Do odpowiedzialności tego rodzaju dochodzi wtedy, gdy nauczyciel w związku z wykonywaniem zadań i obowiązków związanych z pracą zawodową popełnił czyn zabroniony, który jest albo wykroczeniem albo przestępstwem. Pojęcie przestępstwo może być różnie rozumiane (szerzej: A. Grześkowiak (red.), 2007, s. 57-76; M. Bojarski, J. Giezek, Z. Sienkiewicz, 2004, s. 71-81; T. Dukiet-Nagórska (red.), 2008, s. 65-73; A. Marek (red.), 1986, s. 46-49; T. Bojarski, 2002, 77-85). Kodeks karny nie zawiera normatywnej definicji przestępstwa (M. Dietrich, B. Namysłowska, 1998, s. 19). Wskazuje jedynie w art. 1 § 1, że „Odpowiedzialności karnej podlega ten tylko, kto popełnia czyn zabroniony pod groźbą kary przez ustawę obowiązującą w czasie jego popełnienia”. W świetle zaś paragrafu 2 art. 1 Kodeksu karnego „Nie stanowi przestępstwa czyn zabroniony, którego społeczna szkodliwość jest znikoma.”. Natomiast zgodnie z treścią art. 1 paragrafu 3 Kodeksu karnego „Nie popełnia przestępstwa sprawca czynu zabronionego, jeżeli nie można mu przypisać winy w czasie czynu”. Przestępstwem będzie zatem czyn zabroniony pod groźbą kary, o stopniu społecznej szkodliwości wyższym niż znikomy i zawiniony. Z kolei odpowiedzialności za wykroczenie będzie podlegał ten kto zgodnie z art.1 § 1 Kodeksu wykroczeń popełnia czyn społecznie szkodliwy, zabroniony przez ustawę obowiązującą w czasie jego popełnienia pod groźbą kary aresztu, ograniczenia

wolności, grzywny do 5000 złotych lub nagany. Według § 2 Kodeksu wykroczeń nie popełnia wykroczenia sprawca czynu zabronionego, jeżeli nie można mu przypisać winy w czasie czynu.

Katalog przestępstw i wykroczeń możliwych do popełnienia w związku z pracą w charakterze nauczyciela jest bardzo szeroki. Warto od razu zaznaczyć, że nie koniecznie muszą wchodzić tu w rachubę takie czyny (działania lub zaniechania), które prowadzą do utraty zdrowia lub życia przez ucznia. Czasami nawet wynikające z zaniedbania w zakresie sprawowania opieki w czasie zajęć pozaszkolnych narażenie wychowanka na niebezpieczeństwo może się wiązać z konsekwencjami w postaci poniesienia przez nauczyciela odpowiedzialności karnej. Wskazując na przykłady ewentualnych przestępstw jakich może dopuścić się nauczyciel należałoby mieć na względzie w szczególności takie typy czynów zabronionych uregulowane w Kodeksie karnym jak: narażenie człowieka na bezpośrednie niebezpieczeństwo utraty życia lub ciężkiego uszczerbku na zdrowiu (art. 160 k.k.), nie udzielenie pomocy człowiekowi znajdującemu się w położeniu grożącym bezpośrednim niebezpieczeństwem utraty życia albo ciężkiego uszczerbku na zdrowiu, w sytuacji gdy możliwość udzielenia takiej pomocy istniała bez narażenia nauczyciela lub innej osoby na niebezpieczeństwo utraty życia lub uszczerbku na zdrowiu (art. 162 k.k.), stosowanie przemocy lub groźby bezprawnej w celu zmuszenia innej osoby do określonego działania, zaniechania lub znoszenia (art. 191 k.k.), porzucenie osoby małoletniej poniżej 15 lat albo osoby nieporadnej ze względu na jej stan psychiczny lub fizyczny wbrew obowiązkowi troszczenia się o tę osobę (art. 210§1 k.k.), uderzenie, w szczególności ucznia, lub w inny sposób naruszenie jego nietykalności cielesnej (art. 217 k.k.). Jeśli zaś chodzi o wykroczenia zawarte w Kodeksie wykroczeń to w praktyce szkolnej zastosowanie mogłaby znaleźć między innymi odpowiedzialność za takie czyny jak: niezabezpieczenie miejsca niebezpiecznego dla życia lub zdrowia człowieka (art. 72k.w.), niezawiadomienie odpowiedzialnego organu lub osoby o wiadomym niebezpieczeństwie grożącym życiu lub zdrowiu człowieka (art. 73k.w.), dopuszczenie do przebywania w okolicznościach niebezpiecznych dla zdrowia małoletniego

albo osoby niezdolnej do rozpoznania lub obronienia się przed niebezpieczeństwem, nad którymi to osobami istnieje obowiązek opieki lub nadzoru (art.106 k.w.).Nie wchodząc w szczegóły proceduralne nadmienić wypada, że o ile ewentualne roszczenia cywilnoprawne mogą być dochodzone na zasadach określonych przepisami Kodeksu postępowania cywilnego konsekwencje natury karnoprawnej, w zależności od charakteru popełnionego czynu (przestępstwo lub wykroczenie), są egzekwowane w oparciu o unormowania Kodeksu postępowania karnego lub Kodeksu postępowania w sprawach o wykroczenia.

Wnioski.

Rzeczywistość szkolna dostarcza wiele różnych, często trudnych do przewidzenia, sytuacji. Z ich zaistnieniem nierzadko może się wiązać ewentualność pociągnięcia nauczyciela do odpowiedzialności przewidzianej prawem. Podstawy stosowania każdego z rodzajów odpowiedzialności prawnej nauczyciela powinny być precyzyjnie określone w przepisach prawa, aby wykluczyć wątpliwości w kwestii wykładni poszczególnych unormowań w tym zakresie. Postulat ten jest tym bardziej zasadny, że reguły odpowiedzialności prawnej nauczycieli są rozproszone w licznych aktach prawnych i posiadają zróżnicowany charakter. Sytuacja ta rodzi niebezpieczeństwo braku jednoznaczności w przypadku konieczności ich aplikowania do konkretnej sytuacji faktycznej. W związku z tym wszystkie sprawy dotyczące niewłaściwego postępowania nauczycieli muszą być wyjątkowo skrupulatnie analizowane. Chodzi bowiem o to, aby nie dochodziło do unikania ponoszenia konsekwencji przez tych nauczycieli, którzy w związku z realizacją obowiązków zawodowych dopuścili się zachowań noszących znamiona czynów nagannych z prawnego punktu widzenia. Z drugiej zaś strony nie może mieć miejsca sytuacja, gdy na przykład prowokacja ze strony uczniów, rodziców czy innych osób związanych ze szkołą lub niezawinione przez nauczyciela zdarzenie będzie skutkowało wykreowaniem z niego, w sposób częstokroć nieuzasadniony oraz bezpodstawny, sprawcy poważnego naruszenia, prowadząc nawet do pozbawienia go możliwości wykonywania zawodu.

Literatura przedmiotu:

1. **BARANK. W.,** **ĆWIERTNIAK B.,** **MITRUS L.,** **SOBCZYK A.,** 2005. *Prawo pracy*, Wyd. Zakamycze, Kraków.
2. **BARAŃSKI A.,** **SZYMAŃSKA M.,** **ROZWADOWSKA-SKRZECZYŃSKA J.,** 2014. *Karta Nauczyciela. Komentarz*, Wyd. WoltersKluwer business, Warszawa.
3. **BOJARSKI M.,** **GIEZEK J.,** **SIENKIEWICZ Z.,** 2004. *Prawo karne materialne. Część ogólna i szczególna*, Wyd. Praw. LexisNexis, Warszawa.
4. **BOJARSKI T.,** 2002. *Polskie prawo karne. Zarys części ogólnej*, Wyd. Praw. LexisNexis, Warszawa.
5. **CIBORSKI P.,** 2009. *Karta Nauczyciela. Komentarz problemowy*, Wyd. Ośrodek Doradztwa i Doskonalenia Kadr Sp. z o.o., Gdańsk 2009.
6. **CZACHÓRSKI W.,** 1999. (red.): *Zobowiązania. Zarys wykładu*, Wyd. Praw. PWN, Warszawa.
7. **DOLIWA A.,** 2006. *Zobowiązania*, Wyd. C.H. Beck, Warszawa.
8. **DUKIET-NAGÓRSKA T.,** (red.) 2008. *Prawo karne. Część ogólna, szczególna i wojskowa*, Wyd. Praw. LexisNexis, Warszawa.
9. **FILIPIAK T.A.,** **MOJAK J.,** **NAZAR M.,** **NIEZBECKA E.,** 2010. *Zarys prawa cywilnego*, Wyd. VERBA, Lublin.
10. **FLOREK L.,** 2013. *Prawo pracy*, Wyd. C.H.Beck, Warszawa.
11. **GRZEŚKOWIAKA.** (red.), 2007. *Prawo karne*, Wyd. C.H.Beck, Warszawa.
12. **KISIELEWICZ A.,** 2004. *Zarys prawa pracy i ubezpieczeń społecznych*, Wyd. WSAiZ, Przemysł.
13. **KOMOROWSKI T.,** 2007. *Prawo w praktyce oświatowej*, Wyd. eMPi2, Poznań.
14. **KORYBSKI A.,** **LESZCZYŃSKI L.,** **PIENIAŻEK A.,** 2000. *Wstęp do prawoznawstwa*, Wyd. MORPOL, Lublin.
15. **MARCINIAK L.,** 2015. *Odpowiedzialność porządkowa a odpowiedzialność dyscyplinarna nauczycieli*, Wyd. WoltersKluwer business, Warszawa.

16. **MAREK A.** (red.), 1986. *Prawo karne. Zagadnienia teorii i praktyki*, Wyd. PWN, Warszawa.
17. **MRÓZ T., DROZDOWSKA U., KONIK P., PANNERT M.**, (red). 2014. *Zobowiązania*, Wyd. C.H.Beck, Warszawa.
18. **DIETRICH M., NAMYSŁOWSKA N.**, 1998. *Prawo karne – część ogólna*, Wyd. C.H. Beck, Warszawa.
19. **NIEDBAŁA Z.**, (red.) 2012. *Prawo pracy*, Wyd. LexisNexis, Warszawa.
20. **PILICH M.**, 2015. *Ustawa o systemie oświaty. Komentarz*, Wyd. WoltersKluwer business, Warszawa.
21. **ROMER M.T.**, 2010. *Prawo pracy. Komentarz*, Wyd. LexisNexis, Warszawa.
22. **SALWA Z.**, 2001. *Prawo pracy i ubezpieczeń społecznych*, Wyd. Praw. PWN, Warszawa.
23. **ŚWIĄTKOWSKI A.M.**, 2014. *Polskie prawo pracy*, Wyd. LexisNexis, Warszawa.
24. **WITCZAK H., KAWAŁKO A.**, 2015. *Zobowiązania*, Wyd. C.H. Beck, Warszawa.
25. **ZIEMIANIN B., KITŁOWSKI E.**, 2013. *Prawo zobowiązań. Część ogólna*, Wyd. WoltersKluwer business, Warszawa.